

SZABÁLYOK ÉRTELMEZÉSE ÉS BEMUTATÁSA NORMATÍV NYELVHASZNÁLATOT LEÍRÓ KIADVÁNYOKBAN

SZABÓ TAMÁS PÉTER

0. Bevezető

Normatív nyelvhasználatot leíró kiadványok – tehát a sztenderd regiszter használati szabályait ismertető művek: nyelvhelyességi kalauzok, tanácsadó szótárak – tervezésében különös gondot kell fordítani a célközönség metanyelvi tudásának és nyelvhasználati igényeinek figyelembevételére. A funkcionális-szituatív kettősnyelvűségekre nevelő anyanyelvoktatás és nyelvművelő tevékenység sikerességét alapvetően meghatározza, milyen segédeszközökre tud támaszkodni, ugyanakkor maguk a beszélők is könnyen kezelhető és korrekt tájékoztatást nyújtó referenciaműveket igényelnek. Jelen dolgozat első része a felhasználók szemszögéből vizsgálja két elterjedt magyar nyelvhelyességi tanácsadó munka szabályértelmezését és normaszemléletét, míg második része a hatékonyabb eszköztervezést szolgálja két mintaértékű angol kiadvány adaptálható megoldásait ismertetve.

1. Az igazodás igénye a felhasználó részéről. A nyelvművelés mint szolgáltatás

A társadalomban élő egyén egyszerre több csoportnak is tagja, így több normarendszer hatása alatt áll. E normarendszerek inkompatibilitása konfliktusokat eredményezhet, s az egyénnek meg kell tanulnia ezeket a saját viselkedésén belül kezelni (vö. Mérei 1988²: 5–34; Somlai 1997: 55–70, 111–147). Viselkedése egy szituációban sem lehet tetszőleges, „formálatlan”, viszont válogathat az általa birtokolt viselkedési lehetőségek közül (a nyelvi viselkedésre vetítve ez a funkcionális-szituatív kettősnyelvűség állapota; vö. Kiss 2006: 546). Nyelvhasználata olyan szimbolikus cselekvés, melynek során az általa választott regiszter használatával egy (vagy néhány) referenciacsoporttal azonosul. Egyes szituációkban ez az azonosulás(i szándék) tudatos lehet és nagyobb nyelvi kontrollal járhat.

A nyelvművelés, nyelvi tanácsadás szolgáltatás,¹ amelyet szakemberek nyújtanak annak érdekében, hogy a beszélő formális szituációkban hitelesen tudja kommunikációs partnereinek azt sugározni, hogy magas presztízsű csoport tagja, aki az adott csoport szokásait – így beszédmódját is – ismeri, magáévá tette (a nyelvművelő feladata tehát nem a szolgáltatást igénybe vevő beszédének megváltoztatása, hanem a nyelvi igazodás feltételeinek biztosítása). Kívánatos, hogy a felhasználó számára világos legyen, melyek a nyelv konstitutív szabályai – ezek megsértése agrammatikus mondatokat eredményez – és melyek azok a restriktív (más terminussal: regulatív) szabályok, amelyek megsértésével „csupán” a sztenderd regiszter (illem)szabályai ellen vét (a szabályok jellegével kapcsolatban vö. Fabó 1984; Somlai 1997: 125). Korábbi vizsgálatok (Szabó 2007a; 2007b, 2007c) alapján az az igény fogalmazódik meg, hogy a legnagyobb figyelmet éppen erre: **a konstitutív és a restriktív szabályok közötti különbségek világos érzékeltetésére, a nyelvhelyességi szabályok restriktív voltának világossá tételére** kell fordítani, mivel ez a különbségtétel a nyelvhasználati szabályok közvetítésekor nem jelenik meg kellőképpen a közoktatás vizsgált színtereiben (középiskola és felsőoktatás). E két szabálytípus elkülönítésének hiányában nehezen képzelhető el adekvát, szituatív beágyazottságú regiszterváltás a nem sztenderdközeli vernakulárisú beszélő részéről.

2. Segítségek a nyelvi igazodásban, a nyelv rétegződésének megismerésében

A dolgozat megírásának alapját adó vizsgálatban tíz, az utóbbi tíz évben megjelent szótár, nyelvhelyességi tanácsadó kiadvány és egy nyelvtan elemzésre került sor. Az időhatár kijelölését az indokolja, hogy a tízéves vagy annál újabb művek már sokban építhettek az utóbbi évtizedekben folyó korpusznyelvészeti és szociolingvisztikai kutatások széles körben elfogadott eredményeire, különösen a normaértelmezésre és a norma (normák) leírásának módszereire vonatkozóakra. A vizsgálat körébe a Hivatkozásokban csillaggal megjelölt magyar, angol és francia kiadványok kerültek.

A művek kiválasztásakor az elsődleges cél az volt, hogy friss vagy frissen átdolgozott, magyarországi boltokban, könyvtárakban könnyen hozzá-

¹ 2005. szeptember 8–11. között a nyelvművelés szerepét, eszközeit elemző műhelytalálkozó zajlott az MTA Nyelvtudományi Intézetében. Ennek anyaga kötetben is megjelent. A tanulmányok közül jelen dolgozat szempontjából Domonkosi 2007, Eőry 2007 és Ittész 2007 emelendő ki.

férhető kiadványok kerüljenek elemzésre. Az angol nyelv feltérképezésével kapcsolatban célzottan a Longman-kiadványok által követett lexikográfiai megoldásokra összpontosított a vizsgálat, mivel ezek követendő példát jelenthetnek újabb magyar kiadványok tervezéséhez.

Az elemzések minden múnél az előszó részletes vizsgálata és szűrő-próbaszerűen kiválasztott szócikkek anyagának áttekintése alapján készültek. Az előszóból a célcsoportra, a szerkesztői attitűdre, a feldolgozott anyagra és a feldolgozás módszerére vonatkozó elemek, a minősítési rendszerrel kapcsolatban a regionális, stiláris és regiszterjellemzések elemzése történt meg. Szócikkek esetében az elemzés szempontja az volt, hogy az adott kiadvány mennyiben valósítja meg készítőinek deklarált elveit, illetve mennyiben felelhet meg a célcsoport igényeinek. Terjedelmi okok miatt jelen dolgozat csak két magyar (NymKsz.², Balázs 2001a) és két angol (SGSWE, LDOCE⁴) kiadvánnyal foglalkozik. (A vizsgálat idején még nem jelent meg a NyhSz.: ennek elemzése később végzendő el.)

2.1. *A Nyelvművelő kézisztár második kiadása (NymKsz.²)*

Jelen dolgozat csak a második kiadás elemzésére vállalkozik, mivel a két kiadás között jelentős szemléletbeli vagy módszertani különbség nincsen, ugyanakkor a szerkesztők néhány új, a mai nyelvhasználatra reflektáló szócikkkel gyarapították a művet. A NymKsz. első kiadása – mint arra előszava is utal – a NyKk. rövidített, a nagyközönségnek szánt változatának készült. Jelen dolgozat nemcsak a kijelölt időhatár miatt nem ismerteti a NyKk. minősítési rendszerét és használatának buktatóit, hanem azért sem, mert Tolcsvai Nagy Gábor (1991) rendszeres szövegelemzéssel már összefoglalta a problémákat. Következtetései a NymKsz. kiadásaival kapcsolatban megismételhetők, hiszen a két mű között nincsen koncepcionális eltérés. Tolcsvai Nagy kimutatta, hogy a NyKk. **stílusminősítései nem adnak egyértelmű támpontot az olvasónak:** nem a normához való viszonyt jelzik, hanem egymástól nem egyértelműen elkülönített jelentésű szinonimákkal élnek (néhány példa: *táji, regionális, nyelvjárási, népies, népnyelvi; mindennapi köznyelv, mindennapi nyelvhasználat, mai nyelv, élő nyelv* a nyelvi szint leírásának köréből, *suta, sima, ízes, színtelen; magyaros, természetes, idegen-szerű* a nehezen értelmezhető, „költői” minősítések közül). A NyKk. és a NymKsz.⁽²⁾ esetében komoly problémát jelent az is, hogy nem tudni, milyen korpuszsal dolgoztak a szerzők. A korábbi nyelvművelő szakirodalmon kívül valószínűleg saját (esetleges) megfigyeléseik, tapasztalataik képezték szócik-

keik megírásának alapját. Feltűnő, hogy a NymKsz.⁽²⁾ előszava leginkább a mű keletkezésének körülményeit és nem a munka módszertani elveit ismerteti.

Az előszó végigolvasása és a szócikkek szűrőpróbaszerű átolvasása során számos kifogásolható szöveghelyet lehet találni. A főbb problémákat néhány kommentált példa szemlélteti (a kurzivált félkövér szavakat én emeltem ki – Sz. T. P.).

A beszélővel kapcsolatos attitűd. „A szerzőknek és a szerkesztőknek az volt a szándékuk, hogy olyan gyakorlati célú kézikönyvet adjanak az olvasók kezébe, amelytől azok nemcsak fogalmazás közben kérhetnek tanácsot, hanem amelyet szükség esetén *szellemi fegyverként, ill. pajzsként szegezhetnek szembe* mind a laikus »nyelvvédőkkel«, mind a nyelvvelés létjogosultságát kétségbe vonó szkeptikusokkal” (NymKsz.²: 6). A militáns metaforahasználat veszélyes, mivel azt sugalmazza, hogy A NYELVHASZNÁLAT HARC, A NYELVI SZABÁLYOK(AT TARTALMAZÓ MŰVEK) FEGYVEREK. Olyan nyelvterületen, ahol a mai napig erősen stigmatizáltak a nyelvjárások, ez nem szerencsés fogalmazás. | „A kötőszóként használt trágárságok nézetünk szerint nem a bizalmas stílusnak a velejárói, hanem *nyelvi és lelki szegénységről, ürességről árulkodnak*” (NymKsz.²: 79). A *bizalmas stílus* címszóban olvasható kitétel azért kifogásolható, mert a nyelvhasználat helyett a beszélőt minősíti.

Regiszter- és norma fogalom. „A *kirúg* igének ’elbocsát’ jelentésben való használata *a nyelvi durvaság és igénytelenség terjedésének tünete*” (NymKsz.²: 304). A szócikk írója nem vette figyelembe, hogy szubsztenderd regiszter(ek)ben adekvát ez a kifejezés. A *tünet* szó alkalmazása A NYELVI VÁLTOZÁS TERJEDÉSE BETEGSÉG, JÁRVÁNY metaforát idézi fel. | „E formák [ti. *április elsejei, május elsejei, március tizenötödikei, augusztus huszadikái*] használata nem hiba, *de ne terjesszük, sőt igyekezzünk visszaszorítani* őket, mert *hosszabbak és rosszabb hangzásúak*, mint a hagyományos *április elsejei, március tizenötödikei, augusztus huszadiki* stb.” (NymKsz.²: 144). Az idézet másokat is arra szólít fel, hogy avatkozzanak bele kommunikációs partnereik nyelvi produkciójába – olyan változatok esetében is, amelyek használata a szócikkíró szerint sem hiba. Az érvek szubjektívek (jóhangzás, rövidebb szavak preferálása – míg más szócikkekben a „hosszabb, de jobb” elemek propagálásával találkozunk az olvasó, l. a *team* helyett kínált *kutatócsoport, munkacsoport, munkaközösség* szavakat; NymKsz.²: 547). | „*Gyakorlatilag.* A mai beszélt nyelvnek egyik leggyakoribb, divatos töltelékszava. Ilyen szerepében kerüljük, *csak az elméletileg ellentétéként alkalmazzuk!*”

(NymKsz.²: 213). A szócikkíró figyelmen kívül hagyta a nyelvi redundancia rendkívüli (főként a beszélt nyelvben érezhető) fontosságát. | „Az ikes és iktelen igealakok alkalmazásában *még a művelt ember nyelvérzéke is elbizonytalanodik*. [...] Aki pedig szenvedő ige használatára vállalkozik, annak *okvetlenül tudnia kell ikesen ragozni: engedtessek meg..., hallgattassék meg a másik fél is!*” (NymKsz.²: 258). Az ikes ragozás szükségességét bizonyító példák helyett azt lenne érdemesebb hangsúlyozni, hogy egyes lexikalizálódott kifejezésekben a szabályos ikes alak rögzült, más kifejezésekben (pl. *könyörgöm*) pedig a hiperkorrekt. | „*Srég, srégen*. [...] A német–francia keverék *srég(g)vizavi* is csak a bizalmas-tréfás stílusban *nézhető el*” (NymKsz.²: 493). Nem lehet eldönteni, hogy olyan helyzetekben, ahol „nem nézhető el” a *srég(g)vizavi* használata, mit kell tennie a beszélőnek. A megfogalmazás azért is problematikus, mert az, hogy valamit el kell nézni (tkp. meg kell bocsátani), azt sugallja, hogy az adott nyelvi elem használata offenzív, de az adott szóval kapcsolatban ilyesmiről nincs szó.

Idegen nyelvek hatásának megítélése. „*Speciális*. Latin eredetű, igen elterjedt, de tulajdonképpen *fölösleges idegen szó*” (NymKsz.²: 491). Az állítás bizonyítás nélkül marad. | „A *jön* igével alkotott *idegenszerű – főleg németes – kifejezéseket pedig okvetlenül mellőznünk kell*; helyettük számos magyaros (ráadásul egyszerűbb és ízesebb) szinonima kínálkozik” (NymKsz.²: 278). A differenciálatlan tiltás mellett a túlzottan metaforikus *ízesebb* minősítés tűnik fel.

A vizsgálat még számos szócikk elemzését elvégezte, azonban a fenti példák is elegendőek annak szemléltetésére, hogy az ismeretterjesztő céllal túlságosan is tömörített fogalmazásmód, a szerencsétlen metaforahasználat több szócikkben olyan összefüggéseket és attitűdöket sugall, amelyek inadekvátak a sztenderd regiszter használati szabályainak szempontjából. A mű gyakran nem veszi figyelembe a szubsztenderd regisztereknek az informális kommunikációban betöltött szerepét, pedig ennek a kontrasztnak az érzékelésével tudná igazán elősegíteni a beszélők adekvát regiszterváltásait.

2.2. Balázs Géza: Magyar nyelvhelyességi lexikon (Balázs 2001a)

A szerző számos művében foglalkozott a nyelvművelés megújuló elméletével (a nyelvirétegződés-vizsgálatok fontosságával, a variációnak a nyelvhasználatban játszott jelentős szerepével, a sztenderd szituatív kötöttségével stb.). Az új elvek gyakorlatba való átültetésére tett kísérlete a *Magyar nyelvhelyességi lexikon*.

Balázs többrétegű nyelvhelyesség-felfogásában az alapvető nyelvjellemzők képezik a minősítési rendszer bázisát, ennek megfelelően ismerteti a magyar nyelv 36 fő jellemzőjét (Balázs 2001a: 22–24. – nyelvstratégiájában 58 jeggyel jellemez: Balázs 2001b: 139–142). A felsorolt jegyek egy jelentős része nem lepi meg az olvasót, némelyikük szerepeltetése azonban irreleváns vagy egyszerűen téves, így a lista nem használható megbízható minősítési rendszer alapjaként: ezt bizonyítják a következő példák és a nagyköjtjel után álló kommentárok (Balázs 2001a: 22–24. sorszámozását követve): (11) oda-vissza olvasható szók, pl. *görög, soros*; (27) ragozott rag: *velem* – a *velem, elem* típusú szavak a személyragokkal váltak lexémákká: a személyragok beléjük épültek, és a korai alakszilárdulás miatt ma már nem szegmentálhatók (vö. TNyt. I.: 427; TESz. I.: 1110); (28) „Ami fontos, az általában az ige előtt áll. Ha az ige fontos, az áll elöl” – az általánosításnak ez a foka megnehezíti a kijelentés értelmezését.

Jelentős probléma, hogy az anyaggyűjtés módszerét ez a mű sem ismerteti. A következőkben néhány kommentált példa szemlélteti a kiadvány hangnemét, felfogását. (A kurzivált félkövér részeket én emeltem ki, a csak kurzivált szavak az eredetiben is ki voltak emelve. – Sz. T. P.)

„*Alakváltozat*. Szerencsére szavaink egy részének több változata van. Ezek az alakváltozatok **a toldalékolás** többletlehetőségeiből adódnak. Az alakváltozatok használata rendszerint vagylagos, tehát »*érzés*«, »*nyelvérzék*« szerint történik, ennek alapján léteznek köznapibb és igényesebb formák is” (Balázs 2001a: 25). A szócikk példaanyaga pl. a következő változatokat emeli ki: „köznapibb: *emlékszik*; igényesebb: *emlékezik, megemlékezik valakiről* [...] egyenrangú változatok: *csend* ~ *csönd*, *seper* ~ *söpör*; nem egyenrangú változatok: *a* ~ *o* alakváltozatúak (többnyire az *o* a köznyelvibb): köznap, régies: *balha, kalbász, randa*; igényes: *bolha, kolbász, ronda*” (Balázs 2001a: 26). Az alakváltozatok létjogosultságát a szerző a toldalékolás többletlehetőségeivel magyarázza: a gondolatmenet nincs egyértelműen kifejtve. Az alakváltozatok használatának megoszlását a nyelvérzékre, az érzésre hivatkozva írja le, holott használatuk területi, szociokulturális és szituatív jegyek alapján történő elemzéssel jól leírható (erre ő maga is utal előszavában). Az *emlékszik, emlékezik, megemlékezik* esetében nem egy ige (az *emlékszik*) familiáris és presztízsváltozatát/-változatait adja meg, hanem három külön igét mos egybe (bővebben l. ÉrtSz., ÉKsz.², saját címszavak alatt). Ez azért is szerencsétlen, mert a három ige vonzatkerete is eltér, tehát nem egy ige szituációfüggően cserélhető alakjairól van szó. A *balha* ~ *bolha*

típusú váltakozások esetében a *köznapi, régies* minősítés alkalmazása révén elsikkad az elavult, kiveszöben lévő, a huszadik századi köznyelvből már ki nem mutatható és az informális-félformális szituációkban használt alakok használati szabályai között fennálló különbség.

-barát utótag. „Feltűnően *szaporodnak* a *-barát* utótagú szóösszetételeink. [...] alapformájuk *germanizmus a javából*, de ettől még gazdagíthatják is a nyelvünket. Ha jelentésük áttetsző, világos, *a magyar nyelv logikájának megfelelő*, semmi bajunk nem lehet velük. [...] Amelyek fejlődést okoznak, nem világosak, sőt humoros magyarázatokhoz vezetnek (pl. *szervizbarát, vendégbarát, családbarát* stb.), inkább egyéni szóeleménynek tarthatjuk, és *semmiképpen sem üdvözölhetjük nyelvünkben*, különösen nem a mindennapi sajtó nyelvében, amely könnyen divattá teszi [sic!]” (Balázs 2001a: 32–3). A *szaporodás* rosszalló (’[túl]burjánzás’ jelentésű) emlegetése A SZÓ NÖVÉNY, A SZAVAK TERJEDÉSE NÖVÉNY NÖVEKEDÉSE metaforákat implikálják. A szerző tekintélyi pozícióból, többes szám első személyben fogalmaz, az általa elítélt jelenséget – regisztrertől függetlenül – stigmatizálja (*semmiképpen sem*). Előbb purista álláspontból érvel (az utótag *germanizmus a javából*), majd a *magyar nyelv logikájának megfelelő* kifejezéssel a nyelv szellemével és a magyarossággal mint transzcendens értékekkel operál. Amikor azt írja, hogy az összetételnek transzparensnek kell lennie, nem veszi figyelembe, hogy az összetételi tagok jelentését nem mindig lehet megadni a tagok jelentésének összegéből (l. pl. a jelentéssűrítő összetételeket), illetve létezik e téren is poliszémia (az elő- és utótagi poliszémiát rendszeresen dolgozza fel *A magyar nyelv nagyszótára* [= Nszt.], így már elkészült szócikkei ezzel a jelenséggel kapcsolatban lehetőséget nyújtanak szemantikai kutatásokhoz). A *-barát* tehát 1. ’az előtaggal kifejezett dolgot kedvelő’, 2. ’az előtaggal kifejezett személy, dolog stb. számára kedvező’ egyaránt lehet, ezért nem adhat mosolygásra okot a *szervizbarát* ’szervizelés szempontjából kedvező(en tervezett)’ összetétel. Balázs az előszavában kifejtett elvekkkel kerül szembe, amikor a nyelvi innovációk terjedését kárhoztatja (*könnyen divattá teszi*).

Elidegenedett anyanyelv – hivatali zsargon. „A hivatali nyelv jelenségei szó-, mondat- és szövegszinten egyaránt kimutathatók. Rendszerint azonnal felismerhetők *száraz, személytelen, túlbonyolított, s olykor meglehetősen »elidegenített«* formájukról. [...] helytelen: *Mit tehetünk a fogyasztói vasút kialakulása érdekében?* [...] helyes: *Mit tehetünk a vasút vonzóbbá tétele érdekében?*” (Balázs 2001a: 60). A fenti jellemzés regiszterleírás

helyett egy régi toposzt népszerűsít, amely szerint a hivatali nyelv megoldásai mindenképp hibáztatandók. Balázs feltehetően azt kívánja hangsúlyozni – de ez szócikkéből nem derül ki egyértelműen –, hogy a hivatalnokoknak a nem szakmabeliekkel szemben regisztert kellene váltaniuk; ettől azonban a hivatali (közigazgatási, jogi szaknyelvi) szövegek nem változnak meg, csupán egy más regiszterben készül az adaptációjuk. Ezért nem értelmezhető, amikor a példamondatok elé a *helyes* és a *helytelen* minősítéseket illeszti.

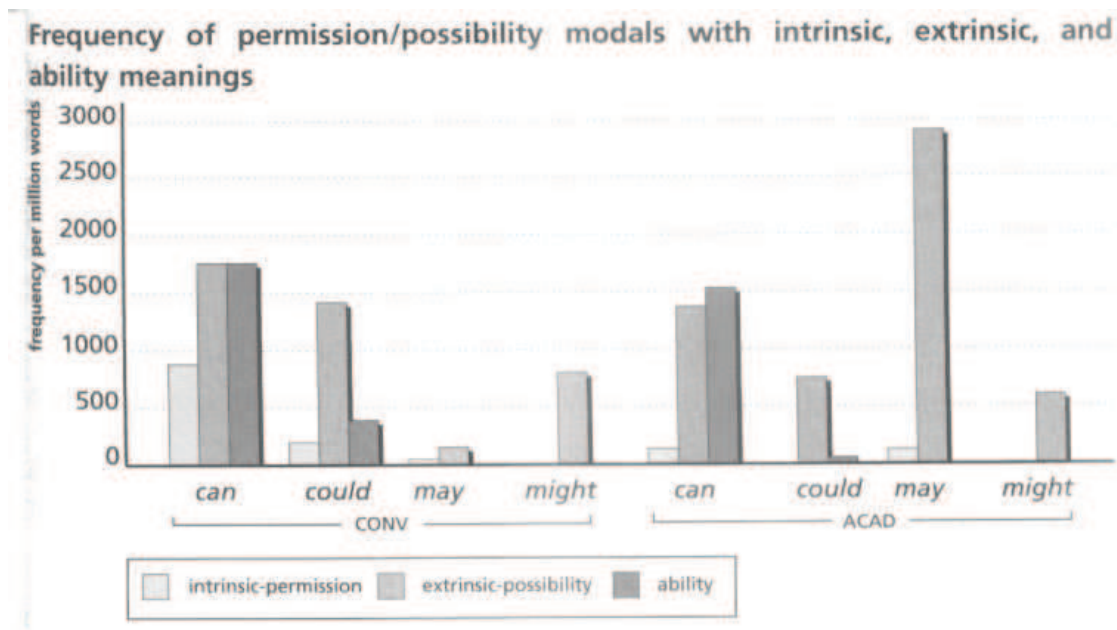
A fentiekben bemutatott és a vizsgálat során elemzett többi szócikk anyaga alapján elmondható, hogy Balázs lexikona az előszavában és *Magyar nyelvstratégia* című művében (Balázs 2001b) leírt, jobbra az újabb szociolingvisztikai kutatásokat tükröző elveknek nem felel meg. A mű minősítési rendszere nem egységes, a minősítések és a szócikkek nyelvhasználata metaforikus és szubjektív értékítéletet tükröz.

2.3. Korpusz alapú nyelvtanítás: *Longman Student Grammar of Spoken and Written English (SGSWE)*

Az SGSWE a Longman Grammar of Spoken and Written English című referenciamunka (Biber et al. 1999) rövidített és átdolgozott, elsősorban a felsőoktatás céljaira és egyéni tanulók számára készített változata, melyhez gyakorlókönyv (Biber et al. 2002) is tartozik.²

A szerzők a nyelvtant nem szakirodalmi szemleként értelmezik: állításait mindig korpuszból vett nyelvi példákkal, a regiszter- és a szemantikai kötöttségek lényegét kifejező diagramokkal, ábrákkal támasztják alá (a kötet egyik szemléletes megoldását mutatja be az *1. ábra*). Négy regisztert – beszélt nyelv (valós beszélgetések lejegyzett anyaga), szépirodalom, sajtó, értekező próza – különböztetnek meg és hasonlítanak össze. E (viszonylag durva) kategorizációt az indokolja, hogy ezzel lehet elegendő mennyiségű adatot kapni és igazán releváns eltéréseket megvilágítani. Ez az oka annak is, hogy elsősorban az amerikai és a brit angolt hasonlítják össze, bár más regionális változatokból (ausztrál, kanadai, karibi, ír, nyugat-afrikai) is hoznak példákat. A mintegy háromezer példa a negyvenmillió szövegszavas Longman Spoken and Written English Corpusból származik.

² A főszövegben az idézetek saját fordítását adom meg. Az angol nyelvű eredeti szöveget lábjegyzetben közlöm. (Sz. T. P.)

1. ábra

Szemantikai elemzés módbeli segédigék jelentéseiről két eltérő formalitásfokú regiszterben (beszélt nyelv és értekező próza). Relatív gyakoriság db/millió szóban. (SGSWE: 179)

Bár célja nem az ítéletalkotás, a nyelvtan időnként mégis reflektál elterjedt nyelvhelyességi nézetekre: „időről időre néhány vitatott nyelvhasználati kérdésre is kitérünk. Bár a kommunikáció szempontjából ezek nem annyira fontosak, gyakran jelentős szerepet játszanak az embereknek a »jó nyelvtannal« kapcsolatos ítéleteinek alakításában. Ezek az ítéletek pedig rendre befolyással lehetnek a nyelvhasználat jelenlegi mintázataira”³ (SGSWE: 7). A nyelvtan kiemelt figyelmet fordít a lexiko-grammatikai mintázatokra: egységben láttatja a nyelvtan és a szókincs összefüggéseit, az egyes regiszterek esetében a gyakori bevezető igéket, szerkezeteket, vonzókat stb. is elemzi.

³ „we refer from time to time to some cases of disputed usage. Although these may not be so important from the viewpoint of communication, they often play a significant role in people’s judgements of what is ‘good grammar’. These judgements, in turn, may have an influence on actual patterns of use”

2.4. *A Longman Dictionary of Contemporary English (LDOCE⁴)*

A szótár első kiadása 1978-ban készült, jelen dolgozat a 2005-ös negyedik kiadást mutatja be. A LDOCE⁴-t elsősorban olyanok számára készítették, akik idegen nyelvként tanulják az angolt. Az ő problémáikra koncentrálnak, tanárok és diákok visszajelzéseit egyaránt figyelembe véve alakították ki (és át) a szócikkek szerkezetét, a művet tehát a célközönség metanyelvi ismereteihez és konceptualizációihoz igazították. Ez a gyakorlat a magyar lexikográfia számára is példaértékű. A 4. kiadáshoz pl. 40%-kal bővítették a példamondatok, szókapcsolati példák számát (jelenleg 155 000 példa olvasható, forrásuk a 300 millió szövegszavas Longman Corpus Network).

A minősítési rendszer (leírása: LDOCE⁴: i) egyszerű. Három regionális változatot jelöl: brit, amerikai és ausztrál angol. A formalitásfokot is három minősítéssel jelöli: *formal* 'formális', *informal* 'informális', *humorous* 'humoros'. Szaknyelvi minősítések: *law* 'jogi', *medical* 'orvosi' (= orvosok használják, de nem egyértelműen a *technical* 'szaknyelvi' kategóriába tartozik). Szövegtípusok kategorizálása: *biblical* 'biblikus', *literary* 'irodalmi', *technical* 'szaknyelvi', *spoken* 'beszélt', *written* 'írott'. Pragmatikai információ: *not polite* 'udvariatlan', *taboo* 'tabu', *trademark* 'védjegy'. Diakrón állapotot jelző minősítések: *old-fashioned* 'ódivatú', *old use* 'régén használt' (= nemcsak ódivatú, de ki is vezett). A minősítési rendszer talán túlságosan szűkös, különösen a szaknyelvekkel kapcsolatban nyugtalanító, hogy nem derül ki, miért éppen a megnevezett szakterületeknek van külön címkéjük. A szócikkek a minősítésen kívül gyakran szövegesen is megerősítik az olvasó számára a pragmatikai információkat, különösen a tabuszavak esetében, pl. a *pig*¹ ('disznó') harmadik ('rendőr') jelentésében: „*tabu, informális*. Rendőrré alkalmazott sértő kifejezés. Ne használja ezt a szót!”⁴, vagy a *whore* esetében, első jelentésben (kb. 'ringyó, cafka'): „*informális, tabu*. Sok szexuális partnerrel rendelkező nőre alkalmazott sértő kifejezés. Ne használja ezt a szót!”⁵, de második jelentésben (kb. 'prosti') már „megengedik”, csak használati körét adják meg: „*informális*. Női prostituált”⁶ (LDOCE⁴ 1237, 1885; kiemelések az eredetiben – Sz. T. P.). Bár a *taboo* minősítés bőven elég lenne az olvasónak, a „do not use this word” megfogalmazás feltehetően azért

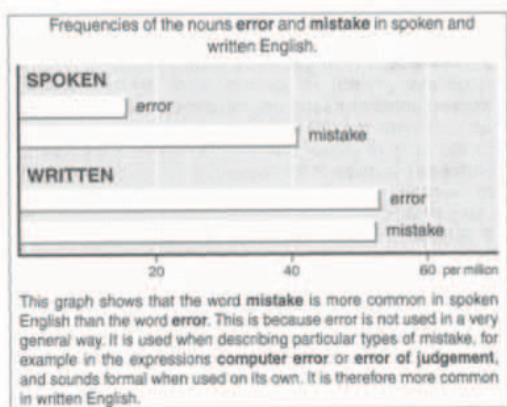
⁴ „*taboo informal* an offensive word for a police officer. Do not use this word”

⁵ „*informal taboo*. an offensive word for a woman who has many sexual partners. Do not use this word”

⁶ „*informal*. a female prostitute”

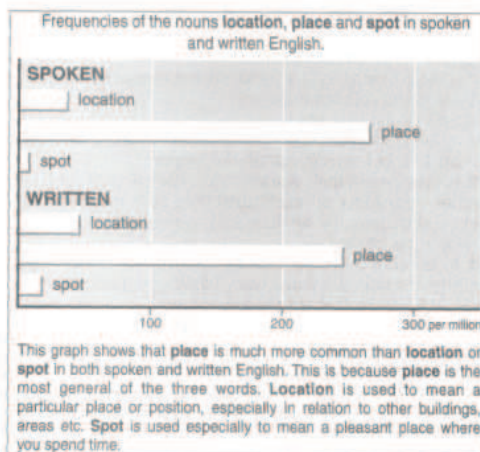
egészíti ki a minősítést, hogy a nem anyanyelvi beszélőket hangsúlyozottan figyelmeztesse arra, hogy az idegen nyelvet beszélve saját homlokszátuk építését ne veszélyeztessék e szavak használatával (ily módon tautologikussá válik a szócikk).

A hagyományos szócikkelemek (szócikkfej, elkülönített jelentések, példák, utalók stb.) mellett ábrák is megkönnyítik a tájékozódást. Számos esetben – csakúgy, mint a SGSWE-ben – a felhasznált korpuszból származó adatok grafikus ábrázolásával találkozhat az olvasó. Az ábrák elsősorban a beszélt és az írott angol eltéréseire irányítják a figyelmet (pl. szinonimasorok tagjainak használati megoszlása, egy szó[alak] írott-/beszéltnyelvi használata, jellemző vonzatok gyakorisága). Az adatok értelmezését rövid szöveges magyarázat segíti. A kötetből vett 2. ábra pl. az *error* és a *mistake* névszó (mindkettő 'hiba, tévedés' jelentésű) megoszlását szemlélteti az írott és a beszélt nyelvben. A magyarázat szerint a beszélt nyelvben az *error*-t ritkán használják önmagában. Relatív gyakorisága azért nő meg írásos szövegben, mert formalitásfoka magasabb. A 3. ábra azt szemlélteti, hogy a *location*, *place* és *spot* szavak relatív gyakorisági eloszlását e szavak szemantikája, és nem az adott regiszter írott vagy beszélt volta befolyásolja: a *place* a legáltalánosabb 'hely' jelentésű szó; a *location* inkább más helyekkel összefüggésben, azok viszonyában értelmezhető, a *spot* pedig speciális jelentésű: 'kellemes hely, ahol el lehet tölteni az időt'.

2. ábra

Az *error* és a *mistake* relatív gyakorisága (db/millió szó) (LDOCE⁴: 529)

3. ábra

A *location*, a *place* és a *spot* relatív gyakorisága (db/millió szó) (LDOCE⁴: 951)

call, phone, telephone, ring

In spoken English, it is usual to say that you *call* or *phone* someone
He calls me almost every day. • *Phone me when you get there.*

In spoken British English, it is also very usual to say that you *ring*
someone

Have you rung Kim yet?

It is fairly formal and not very usual in spoken English to say that
you *telephone* someone

❗ Do not say that you *call to* someone

I called him (NOT called to him) to let him know.

❗ There is no verb *phone call*

I need to call (NOT to phone call) Monica.

You can also say that you *give someone a (phone) call* or, in British English, *give them a ring*

Give me a call sometime. • *I think I'll give Mum a ring*

❗ Do not say *give someone a phone.*

4. ábra

Konstitutív és restriktív szabályok elkülönítése a tanácsadásban
(LDOCE⁴: 210)

A *call* ('hív') ige szóválasztást segítő ábrája (4. ábra) regiszterfüggően írja le, milyen igékkel szinonim a *call*, illetve hogy milyen mintázatokban szerepel.⁷ Kettős felkiáltójel hívja fel az olvasó figyelmét arra, hogy egyes szókapcsolatokat ne használjon. A „tiltás” oka, hogy a leírt mintázat a korpuszban nem fordul elő. A megjelenítés indokoltságát az adja, hogy a nyelvtanulók – interferenciajelenségként vagy más okból – produkálják ezeket a – vonzatkeret-sértés vagy jelentéstani okok miatt agrammatikus – szerkezeteket. **A nyelvhasználatban élő konstitutív és restriktív szabályok jelölése, megfogalmazása így élesen elkülönül.**

⁷ Az ábrán szereplő négy ige jelentése: *call* 'hív', *phone, telephone* 'telefonál', *ring* '(fel-/rá-)csörög'. A példamondatok előtt álló magyarázatok: „A beszélt angolban szokásos azt mondani [a *call* vagy a *phone* igével], hogy 'felhív valakit'”; „A beszélt brit angolban az is nagyon gyakori, hogy azt mondják: 'felcsörög vkit/rácsörög vkire'”; „Igen formális és a beszélt angolban nem gyakori a *telephone* 'telefonál' ige használata”; „Ne mondja *to* vonzattal a *call* igét 'felhív vkit' jelentésben”; „Nincsen *phone call* ige”; „Úgy is fogalmazhat, hogy *give someone a (phone) call* 'felhív vkit', vagy a brit angolban: *give them a ring* 'felhívni őket'”; „Ne mondja azt, hogy *give someone a phone* 'felhív vkit’”.

A LDOCE⁴ 971–986. oldalán *Language Notes* címmel nyelvtani és pragmatikai útmutató található (néhány téma: névelőhasználat, vonzatos igék, egy önéletrajz/egy esszé felépítése, a hivatalos levelezés udvariassági formulái, informális írásbeli szituációk nyelvi jellemzői stb.). Az összeállítás azt is szemlélteti, hogyan vonhat ki a használó további hasonló jellegű információkat a szócikkekből.

3. Korpuszok használata regiszterszótárak tervezésében

A nyelvhelyességgel, a nyelv variabilitásával kapcsolatos ismeretterjesztéssel kapcsolatban természetes igény regiszterszótárak – a nyelv egyes regisztereit leíró, összehasonlító szótárak – készítése. A beszélők korrekt tájékoztatása érdekében a korpuszelemzés eredményeként létrejött besorolás, ítélet mellett konkrét adatok közlése is célszerű, különösen erősebben stigmatizált nyelvi változatok esetében. Az egyre jobb minőségű és egyre könnyebben kezelhető szövegtárak (mint amilyenek a Magyar nemzeti szövegtár [= MNSz.] és a Magyar történeti szövegtár [= MTSz.]) adatainak közlésével az olvasók gondolkodásában jelen lévő néhány nyelvi babonát is sikerül talán eloszlatni.

Az összesen 187,6 millió szövegszavas **MNSz.**-t az MTA Nyelvtudományi Intézetének Nyelvtechnológiai Osztályán készítették és tartják karban (bővebben: <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>). Adatait szinkrón nyelvi jelenségek regionális és regiszterbeli megoszlására lehet jól használni. Magyarországi, szlovákiai, ukrainai, romániai és szerbiai regionális alkorpuszokat tartalmaz, melyek szövegei a sajtó, a szépirodalom, az értekező próza, a hivatalos és a személyes nyelvhasználat regisztereit reprezentálják. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Szótári Osztályán épített és gondozott **MTSz.** elsősorban diakrón összevetések elvégzésére alkalmas. A MTSz. a MNSz.-nél jóval kisebb (mintegy 27,3 millió szövegszót tartalmaz), azonban – építésének jellegéből és a Nszt. igényeiből következően – az utóbbi kb. 230 év nyelvi változásainak vizsgálatára megfelelően használható. Ez a tulajdonsága a regiszterszótárak szempontjából az írott norma változásainak szemléltethetősége miatt fontos. A MTSz. adatai alapján kirajzolódó kép igazolhatja, hogy egyes kárhóztatott, de már régóta kimutatható nyelvi jelenségek nem agrammatikusak, de vagy nem tartoztak soha a sztenderd regiszterbe, vagy kikoptak onnan. Az adatok érzékeltethetik, hogy a sztenderd nem önértéke jogán preferált regiszter: kiterjedt használatát és (mérsékelt) dinamizmusát társadalmi erőviszonyok garantálják.

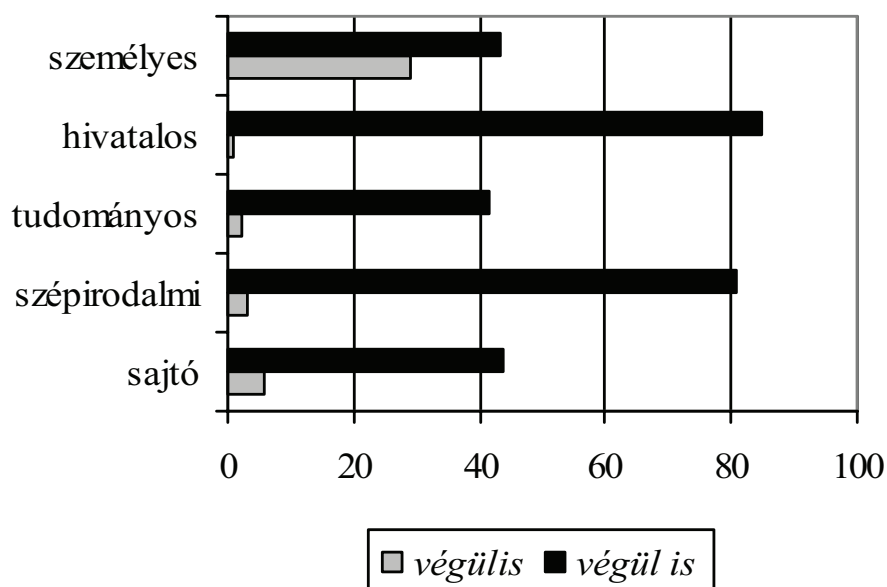
4. Bemutatósi lehetőségek

A korpuszelemzéssel kapott eredmények bemutatásakor hangsúlyozni kell a vizsgált nyelvi elem abszolút és relatív gyakoriságát, valamint a lehetséges írásváltozatokat (az újabb jelenségek helyesírásával kapcsolatban érdemes Laczkó – Mártonfi 2004-re támaszkodni). A relatív gyakoriság azért is hangsúlyozandó, mert az alkorpuszok eltérő nagysága miatt a lekérdezés során generált diagramok első ránézésre félrevezetőek lehetnek. Ugyanezen okból leginkább a magyarországi magyar kutatható a MNSz. alapján (a ukrainai és a szerbiai alkorpuszokkal való összehasonlítás ütközik a legnagyobb nehézségbe).

Próbaszócikkek írását elősegítendő a dolgozat a *végül is* ~ *végülis* változó rövid jellemzésére tesz kísérletet. Azért éppen erre, mert korábbi saját vizsgálatok adatközlői gyakran számoltak be arról, hogy tanáraik kijavították őket a *de viszont* és a *végül is* használata miatt, tagadva e szerkezetek léjogosultságát, illetve grammatikus voltát. (A vizsgálatban a *de viszont* elemzése is megtörtént, terjedelmi okok miatt azonban csak a *végül is* tárgyalására van lehetőség.)

A vizsgált magyar művek közül a NymKsz.² szerint a *végül is* és a *végtére is* „Divatos fordulatok a társalgási nyelvben. Sokszor csupán beszéd-tölteléként alkalmazzák őket: *végül is igazad van; végtére is nem lehetek ott mindenütt*; stb. Sűrű ismétlésük modorosság!” (NymKsz.²: 597–8). Balázs (2001a) nem foglalkozik ezzel a jelenséggel.

A változónak két írásbeli változata képzelhető el: egy egybe- és egy különírt. Mindkettő viszonylag jelentős számban előfordul: a MNSz.-ban a *végül is* millió szavanként 62,04-szer, a *végülis* 7,21-szer; a MTSz.-ban a 19–20. század fordulója óta, relatív gyakoriság: *végül is*: 40,69 db/millió szó; *végülis*: 2,18 db/millió szó. A kodifikált írásmód mellett tehát jelen van egy írásban rögzült alternatív egybeírt megoldás is, amely csak a személyes nyelvhasználatban fordul elő számottevően:

5. ábra

A *végül is* ~ *végülis* relatív gyakorisági megoszlása a MNSz.-ban (db/millió szó)

A MNSz. elemzése elsőként arra világít rá – és erre a szócikknek is utalnia kell, esetleg az 5. ábra diagramjának közlésével –, hogy túlzottan leegyszerűsítő a *végül is*-t csupán a társalgási nyelv divatos fordulataként bemutatni. Minden regiszterben előfordul, és a szépirodalmi és a hivatalos nyelvben közel kétszer olyan magas a relatív gyakorisága, mint a sajtó vagy a tudomány nyelvében. Az írott személyes nyelvhasználatban – a *végülis* írásváltozatot figyelembe véve – relatív gyakorisága megközelíti a hivatalos és a szépirodalmi nyelvben mértet. A hivatalos szövegekbeni magas előfordulás egyik oka, hogy a MNSz.-nak ez az alkorpusza számos parlamenti, közgyűlési felszólalást tartalmaz, ennek megfelelően e szövegeknek a spontán félformális beszédre emlékeztető jellegzetessége tükröződik.

A vizsgált változót a MTSz.-ban is minden szövegtípusban ki lehet mutatni (a MTSz. anyaga regiszter szerint egyelőre nem kereshető hatékonyan, de minden szövegről kideríthető a műfaja).

A példaanyag megválogatásakor a MNSz. regiszterenkénti alkorpuszaira és a MTSz. által nyújtott diakrón összehasonlítási lehetőségekre érdemes összpontosítani (a MNSz.-nál az alkorpusz, a MTSz.-nál a műfaj és

a dátum megjelölése követi a példát): **MNSz.:** „az új, vegyes finanszírozású nyugdíjrendszer *végül is* 2020-ban teljesedik ki” (hivatalos); „Ismeretes, hogy a könyvnyomtatás lineáris technikája *végül is* alkalmatlannak bizonyult arra, hogy a musili kísérlet hordozója legyen” (tudományos); „De hogyan akadjon a tolvaj nyomára? *Végül is* az állatok siettek a segítségére” (szépirodalmi); „*Végül is* mi ennek a topicnak a címe?” (személyes); **MTSz.:** „A községtanács [...] kifejezi azt a reményét, hogy a burok [= búrok] *végül is* győzőkként kerülnek ki a harcból” (sajtóhír, 1899); „*Végül is* úgy látták, semmi komoly akadálya nincs annak, hogy az ötletet végrehajtsák” (regény, 1931).

A korpuszok behatóbb elemzése egyértelműen jelzi, hogy a *végül is* ~ *végül is* nem csak töltelékszói szerepben használatos. A példákból is látható, hogy gyakori a konkrét, 'egy folyamat végén' jelentés is: a szócikknek erre is utalnia kell. Természetesen valóban gyakori a töltelékszói használat is. (Részletesebb elemzés helyett elég utalni arra, hogy a NymKsz.² jellemzése a *végére is*-sel kapcsolatban sem pontos. Jóval kevésbé gyakori [tehát nem olyan „divatos”], mint a *végül is* [MNSz.: 2,56 db/millió szó, MTSz.: 3,38 db/millió szó]. Írásban elsősorban nem a személyes nyelvhasználatra, hanem a sajtó- és a szépirodalmi nyelvre jellemző a használata. A MTSz.-ből 1786 óta adatolható, javarészt szépirodalmi művekből.)

5. Összegzés

A dolgozat első fele rámutatott arra, hogy a ma elérhető két legnépszerűbb magyar nyelvhelyességi tanácsadó kiadvány csak fenntartásokkal használható a gyakorlati nyelvművelő munkában: adataik forrása ismeretlen, következtetések (különösen Balázséi) gyakran deklarált elveiknek is ellentmondanak. Nyelv- és metaforahasználatuk a szerzők tekintélyi státusa mellett egy körülhatárolatlan „mi”-tudatot tükröz, diszkriminálva a „kívülállók” nyelvhasználatát. Minősítési rendszerük nem deklarált és – ez talán a legnagyobb probléma – a magyar nyelv területi és társadalmi rétegződésével és a pragmatikai szempontból releváns regiszterekkel kapcsolatban számos megvizsgált szócikk esetében inadekvát. A megvizsgált két kiadvány esetében a restriktív és a konstitutív szabályok közötti határvonal elmosása gyakran tapasztalható.

A nyelvművelés új segédeszközeinek tervezéséhez számos ötletet meríthetünk a külföldi szótáriradalomból és a bemutatott korpuszalapú nyelvtanból. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében épülő írott nyelvi korpuszok – megfelelő fejlesztéssel és karbantartással – hatékonyan használható alapjai

lehetnek a reprezentatív nyelvi elemzésnek, de nagyon hiányzik egy jól használható, több mint száz millió szövegszavas, morfológiailag elemzett beszélt nyelvi korpusz.⁸

A beszélő szabad választását és nyelvi ismereteinek bővítését célul kitűző munkákban a tudatos szabálytanulást differenciáltan segítő, nyelvi elemzésre támaszkodó, tárgyilagos tájékoztatásra van szükség. A hazai nyelvművelés publicisztikai hagyományából eredő személyes vélemények alkalmazása normatív kiadványban nem tanácsolható, a nyelvhasználók (egyres csoportjainak) minősítése nem engedhető meg.

HIVATKOZÁSOK

(A bemutatott vizsgálatba bevont művek rövidítése mellett * szerepel.)

*Balázs Géza 2001a: *Magyar nyelvhelyességi lexikon*, Budapest, Corvina.

Balázs Géza 2001b: *Magyar nyelvstratégia*, Budapest, MTA.

Biber, Douglas et al. 1999: *Longman Grammar of Spoken and Written English*, Harlow, Pearson Education.

Biber, Douglas et al. 2002: *Longman Student Grammar of Spoken and Written English. Workbook*, Harlow, Pearson Education.

*Conjug. = *Bescherelle. Conjugaison pour tous*. Éd. Arrivé, Michel. Paris, Hatier, 1997.

Domonkosi Ágnes 2007: Az értékelés és a minősítés a nyelvművelésben, in Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk.: *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*, Budapest, Tinta, 38–51.

ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Pusztai Ferenc. Budapest, Akadémiai, 2003.

Eöry Vilma 2007: A nyelvművelés segédeszközei: szótárak, nyelvtanok, nyelvészeti szakirodalom, in Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk.: *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*, Budapest, Tinta, 87–94.

⁸ Az MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztályán elemzett BUSZI (= Budapesti szociolingvisztikai interjú), valamint a Gramma Nyelvi Irodában és más műhelyekben feldolgozás alatt lévő anyagok felhasználhatóságának vizsgálata természetesen részletesebben végzendő el. Az említett anyagok problémája nemcsak a méretükben, hanem a lejegyzett szövegek jellegében is rejlik: alapvetően félformális-formális interjúkat tartalmaznak.

- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára*. Szerk. Bárczi Géza – Országh László. Budapest, Akadémiai, 1959–1962.
- Fabó Kinga 1984: A nyelvhelyességi szabályok jellege, in Fülei-Szántó Endre szerk.: *Norma – átlag – eltérés*, Pécs, Pécsi Akadémiai Bizottság, 23–32.
- *Gramm. = *Bescherelle. La Grammaire pour tous*. Hatier, Paris, 1997.
- Ittész Nóra 2007: A minősítés kérdése a szótárban, in Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk.: *Műhelytanulmányok a nyelv-művelésről*, Budapest, Tinta, 95–103.
- Kiss Jenő 2006: Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Magyar nyelv*, Budapest, Akadémiai, 517–548.
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004: *Helyesírás*, Budapest, Osiris.
- *LDOCE⁴ = *Longman Dictionary of Contemporary English*. Ed. Summers, Della et al. Harlow, Pearson Education, 2005.
- *LLA² = *Longman Language Activator*. Ed. Summers, Della et al. Harlow, Pearson Education, 2002.
- Mérei Ferenc 1988²: *Közösségek rejtett hálózata*, Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- MNSz. = *Magyar nemzeti szövegtár*. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>
- MTSz. = *Magyar történeti szövegtár*. <http://www.nytud.hu/hhc/>
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára*. Főszerk. Ittész Nóra. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2006–.
- NyhSz. = *Magyar nyelvhasználati szótár*. Szerk. Balázs Géza – Zimányi Árpád. Budapest, Pauz-Westermann, 2007.
- NyKk. = *Nyelvművelő kézikönyv*. Szerk. Grétsy László – Kovalovszky Miklós. Budapest, Akadémiai, 1980–1985.
- NymKsz. = *Nyelvművelő kéziszótár*. Szerk. Grétsy László – Kemény Gábor. Budapest, Auktor, 1996.
- *NymKsz.² = *Nyelvművelő kéziszótár*. Második, javított és bővített kiadás. Szerk. Grétsy László – Kemény Gábor. Budapest, Tinta, 2005.
- *Ortogr. = *Bescherelle. Orthographe pour tous*. Paris, Hatier, 1997.
- *Pratique = *Bescherelle. Pratique. La langue française. Le français au quotidien*. Éd. Martin, Alain-Michel. Paris, Hatier, 2003.
- *PRobert = *Le Nouveau Petit Robert*. Éd. Rey-Debore, Josette – Rey, Alain. Paris, Dictionnaires Le Robert, 2000.
- *RobertCLE = *Dictionnaire du français*. Éd. Rey-Debore, Josette. Paris, Dictionnaires Le Robert – CLE International, 1999.

- *SGSWE = Biber, Douglas – Conrad, Susan – Leech, Geoffrey: *Longman Student Grammar of Spoken and Written English*. Harlow, Pearson Education, 2002.
- Somlai Péter 1997: *Szocializáció*, Budapest, Corvina.
- Szabó Tamás Péter 2007a: A beszélő metanyelvi tudásának megismerése az anyanyelvi nevelés és a nyelvművelő tevékenység tervezésében, in Sinkovics Balázs szerk.: *LingDok 6. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 167–188.
- Szabó Tamás Péter 2007b: „...nem lekövezni úgy, ahogy azt mi elképzeljük...” Konceptualizációk a nyelvszokás megváltoztathatóságáról, in Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor szerk.: *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére II*, Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, 317–325.
- Szabó Tamás Péter 2007c: Fiatalok a nyelv fejlődéséről és fejlesztéséről, *Magyar Nyelv* 103, 461–470.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest, Akadémiai, 1967–1984.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. Szerk. Benkő Loránd. Budapest, 1991–1995.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1991: A jó és a rossz. A minősítések rendszere a Nyelvművelő kézikönyvben, *Magyar Nyelv* 87, 414–421.